

БОГОМНАСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ

Йордан Иванов

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

- © Йордан Иванов, *автор*
- © Димитър Пеев, *научен редактор*
- © Теодор Борисов, *редактор*
- © Димитринка Димитрова, *превод от старобългарски език*
- © Диана Зулчева, *превод от латински език*
- © Иван Илиев, *превод от гръцки език*
- © Диана Благоева, *коректор*
- © Александра Младенова, *графично оформление и корица*

„БИ 93“ ООД
София, 2024 г.

ISBN: 978-619-7688-27-6

БОГОМНАСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ

Йордан Иванов

София
2024

Съдържание

Въведение	7
Предговор	13
Увод	15
Част първа	
Богомилски книги	
Общ преглед	57
А. Главни произведения	
Тайната книга	66
Новозаветни книги	90
Отношение на богомилите към старозаветните книги	97
Молитвата „Отче наш“	105
Катарски требник	110
Видение Исаиево	125
Б. Второстепенни произведения	
Енох	148
Откровение Варухово	173
Адам и Ева	187
Детство Иисусово	204
Спорът на Христа с Дявола	221

Разумник	229
Български апокрифен летопис	242
Сказание за Тивериадското море	254
Гръцка легенда за сътворението на света	296
Босненска легенда за сътворението на света	304
Част втора	
Дуалистични български народни легенди	309
Бележки	361

Въведение

Книгата на Йордан Иванов „Богомилски книги и легенди“, публикувана през 1925 г., е първото по рода си цялостно изследване за мястото и ролята на „българската ерес“ не само в средновековната история и литературна традиция на България и на Балканите, но и в Западна Европа. Авторът използва богат изворов материал, позовава се на широк кръг от изследвания на дуалистични учения, предхождащи появата на ереста, на такива за самото богомилство, както и на извори и изследвания, свързани с катарите и албигойците в земите на Франция и Италия. Публикуването в оригинал на текстове на латински, старобългарски (някои по-късни редакции на други славянски езици) и старогръцки, които са пряко свързани с богомилската традиция или свидетелстват за нейното влияние върху апокрифната литература, е първи опит за представяне на единен книжовен корпус, отразяващ богомилското учение.

Произведенията, класифицирани като „главни“, са изследвани предимно по латиноезични текстове. Основно място в този раздел е отредено на „Тайната книга на богомилите“. Според бележка към един от преписите латинският превод е направен по екземпляр, занесен в Южна Франция от българските земи. Йордан Иванов смята, че български оригинал стои в основата и на „Катарския требник“. Той публикува евангелските цитати по изданието на Леон Кледа (Clédat, L. Le Nouveau Testament traduit au XIII-e siècle en langue provençale, suivi d'un Rituel cathare. Reproduction photolithographique du manuscrit de Lyon. Paris, 1887) успоредно на латински и български, а самия требник (в ръкописа – на провансалски) – само на български. Авторът изследва отношението на богомилите към каноничните старозаветни и новозаветни книги. Старобългарският и латинският текст на „Видение Исаиево“ са публикувани паралелно, а в изследването към тях авторът доказва, че латинският, който е употребяван от западноевропейските дуалисти, е направен по старобългарския превод на апокрифа.

Втората група текстове, класифицирани като „второстепенни произведения“, включва 10 апокрифа. В историко-литератур-

ните бележки към „Енох“, „Откровение Варухово“, „Адам и Ева“, „Детство Исусово“ и „Спорът на Христа с Дявола“, издадени по старобългарски преписи, авторът излага аргументи за възникването на преводите в българска среда, в отделни случаи – с вероятни редакторски допълнения. Апокрифните въпроси и отговори под заглавие „Разумник“ включват както преводни фрагменти, така и такива, отразяващи старобългарската апокрифна традиция. „Българският апокрифен летопис“ според автора е компилация въз основа на книжовни и устни извори. Що се отнася до „Тивериадското море“, Йордан Иванов публикува 3 руски преписа, обособени в три редакции, към които добавя в превод на български език бележките на Виктор Григорович по ръкопис, намерен в с. Слечче (днес в Република Северна Македония; други сведения за ръкописа досега не са известни). Авторът смята, че апокрифът също е възникнал в българска богомилска среда, като изказва мнение, че най-близък до първообраза е най-ранният руски препис, а произведението е допълнително редактирано, при което е включена монотеистична уводна част. „Гръцката легенда“ за сътворението на света е публикувана на гръцки, като на български е преведен само един фрагмент, а „Босненската легенда“ е предадена в оригинал. Според изследователя и в двете произведения се наблюдава богомилско влияние.

В последния раздел на книгата са включени 16 български устни легенди, записани в различни райони (една от тях – сред българските преселници в Бесарабия). Те са придружени с изследване на дуалистичните космогонични представи, отразени в проучвания на устни традиции и в древни писмени източници. Специално внимание е обърнато на митологията на славяните и на прабългарите, които авторът причислява към туранските народи.

„Богомилски книги и легенди“ е важен труд не само за българската наука. Това е едно от най-често цитираните заглавия от чуждестранни изследователи на богомилството, европейските дуалистични учения и митологията на славяните.

Книгата има още 2 фототипни издания и едно с осъвременен правопис. Във всички издания текстовете, публикувани от Йордан Иванов на латински, старобългарски (или други редакции на старобългарския език) и гръцки, не са превеждани на съвременен българ-

ски език. Поради това тази част остава недостъпна за по-широкия кръг читатели.

Един от несъмнените приноси на автора е богатата библиография. За съжаление, на много места цитирането е непълно, а в отделни случаи – неточно. Това наложи сверяването на всички библиографски данни, като в повечето случаи справките са направени *de visu* (чрез проверка на оригиналните източници). Уточнени са заглавията и посочените страници, в някои от случаите са издирени публикации, които само са маркирани от автора. Сверените библиографски данни не са изрично отбелязани. Отделни заглавия са допълнени по достъпни в интернет титулни страници. Други не са намерени (те са отбелязани със знак ** след името на автора или след първата дума от заглавието). Добавени са няколко публикации, издадени след 1925 г., които съдържат важна информация за съответните апокрифи. Библейските цитати са по Синодалното издание на Библията от 1991 г. с изключение на библейските цитати в „Катарския тревник“, които са преведени от Йордан Иванов по изданието на Леон Кледа. В бележките са означени съвременните названия на библиотеките, където се съхраняват цитираните ръкописи.

В настоящото издание е направен нов научен превод на публикуваните в оригинал произведения, както и на цитираните извори на латински, гръцки и старобългарски език. Необходимо е да се отбележи, че те са преведжани в редица други публикации, свързани с богомилството или със старобългарската апокрифна традиция, но това издание в отделни случаи предлага нов прочит. За целта са направени допълнителни текстологически проучвания, в много случаи са ползвани ръкописи или други издания на съответните апокрифи, като така са отстранени някои пропуски и неточности. Някои от редакторските бележки съдържат нов лингвистичен анализ. При превода на произведенията са запазени посочените различия и бележки на Йордан Иванов, които са допълнени с нови, означени като такива на преводача или на редактора. Тъй като за първи път подборният от автора книжовен корпус се превежда цялостно, са отчетени смисловите връзки между отделните апокрифи, както и влиянието върху тях на други произведения от старобългарската книжовна традиция. Не е отразен

латинският текст на „Видение Исаиево“, тъй като той е почти буквален превод от старобългарски, а особеностите му са коментирани от автора.

Апокрифът, озаглавен от Йордан Иванов „Тивериадското море“, е представен по различен начин, като е използвано ново издание по 23 източнославянски преписа, обособени в три редакции (Димитрова, Д. Сказание за Тивериадското море. Текстологическо изследване и критическо издание. – *Studia Mediaevalia Slavica et Byzantina*, 4. София, 2014). Цялостното изследване променя класификацията на автора, като допълва неговите аргументи за старобългарския произход на този апокриф. Всички използвани преписи са късни (само един е от XVI в., останали са от XVII, XVIII и XIX в.), писани са на територията на Руската империя. В тях се наблюдават редица неясни места, грешки и пропуски, което е пречка за провеждането на лингвистичен анализ. Ръкописната традиция е отворена, в рамките на преписите, отнасящи се към всяка една от редакциите, има смислови различия, добавяни са нови фрагменти или дори цели епизоди. Възможен „ключ“ при търсенето на първообраза на произведението предлагат два преписа, отнасящи се към новообособена редакция. В бележките към преводите са отразени смисловите разночетения, като са посочени паралелите с други старобългарски текстове, част от които са непознати в староруската ръкописна традиция. Последното е допълнителен аргумент към твърдението, че апокрифът има старобългарски произход.

Тъй като бележките и разночетенията са основно на преводача, изрично са отбелязани само редакторските бележки. Изследването на Йордан Иванов към текста на „Тивериадското море“ е допълнено с изследователски наблюдения и бележки на преводача, които са обособени от основния текст.

Бележките в настоящата книга са изнесени в края, като с подзаглавие са отделени тези, които се отнасят към всеки един от преводите. Там са отразени оригиналните заглавия на текстовете, докато в съдържанието са спазени названията им според изданието на Йордан Иванов. При цитиранията в първото споменаване на съответния автор и заглавие са включени пълни библиографски данни, в следващите случаи те са дадени със съкращения. При периодич-

ните издания, в които са публикувани повече от едно изследвания, след първото споменаване е направено съкращение, което се ползва във всички следващи бележки.

Димитринка Димитрова

Прегговор

Предлаганата книга е пръв опит да се обдирят, да се обнародват наедно и пояснят по-важните книжовни и устни произведения на богомилството. Тия произведения имат двояко значение. Преди всичко, те ни разкриват литературното съкровище на богомилското общество, на неговите духовни нужди и тежнения; те ни дават обилен материал за обяснение на литературното общение между Азия и Европа, особено в областта на апокрифите, някои от които запазени само в българската им версия. Не по-малка е и историческата цена на тия произведения. Тяхното използване ще помогне да се оправят досегашните едностранчиви гледища за богомилството, градени предимно върху извори, идещи от противниците на това учение. Сега, когато броят на тия извори се увеличи значително, та се налага една преценка на старите мнения, нашият принос, надяваме се, ще допринесе да се даде по-вярна и ясна картина за духовния и нравствения лик на учението, което разгрусва векове наред черквата и държавата на България, Византия, Сърбия, Босна, Италия, Франция и др. В увода на тая книга ние даваме само скица на тая картина на богомилството, колкото е необходимо да се проумяват по-лесно неговите литературни паметници. В друго наше съчинение, ако условията ни позволят, ще изложим по-обстойно историята на богомилството и ще добавим български и другоезични документи.

София, 24.II.1925 г.

Йордан Иванов

Увод

Поглед върху дуалистичните учения преди богомилството

Между разните верски системи, каквито са пантеизмът, политеизмът, монотеизмът, фетишизмът, шаманизмът и др., видно място някога е заемал дуализмът и произтеклото от него през Средните векове богомилство, или т.нар. от западните народи „българска ерес“ (haeresis Vulgarorum). За да си изясним по-добре последната, нека направим кратък преглед на предхождащите я други дуалистични учения.

Дуализмът е представен най-изразно в религията на старите иранци, т.е. в учението на Заратустра (Зороастра), иначе наричано учение на магите, или **маздеизъм**. Тоя дуализъм е бил проведен както във философията, така и в областта на религията и нравствеността на иранските народи перси и меди. Светът, според това учение, произхожда от две начала, от две божества: доброто, наречено Ахура-Мазда (Ормузд), и злото, наречено Ахриман (дух разрушител), които са независими и равноправни. Ахура-Мазда е творец на всичко добро в света, на светлината и истината, а Ахриман – на всичко зло, на мрака и лъжата. Тия две начала влизат в борба, която в края на краищата ще се свърши с надмощие и победа на доброто. На това дуалистично философско гледище се крепи и верското и моралното учение на маздеистите: в борба със злото човек чрез добрите си думи, добрите си дела и чрез очишчението достига до нравствено съвършенство и душата му отива в обиталището на Ахура-Мазда. Основател на маздеизма, според най-старите ирански легенди, се смята Заратустра, който подобно на Иисус се ражда от девица и подобно на Мойсей приема от Ахура-Мазда свещените книги, познати с името Зенд-Авеста. Науката не си е изяснила още дали Заратустра е историческа личност, или легендарна фикция; не се знае също кога точно били положени основите на иранския дуализъм – дали при раздялата на иранци от индийци, или по-късно. Едно е положително: несъмнените допирни точки между маздеизма,

от една страна, и юдео-християнството, от друга, както и въздействието на маздеизма при формирането на манихейството.

Когато се разширило персийското могъщество на Запад и когато при Александра Македонски и неговите гуагоси, както и при римското владичество в Мала Азия и Сирия народите от Изток и Запад дошли в общение, тогава се засилили и духовно-културните връзки между тях и станали по-трайни и по-дълбоки. Древният Иран, чрез Персия и Вавилон, разшири на Запад един отрасъл на своя маздеизъм, именно – култа на Митра, а след това, през III в., даде живот на религията на Мани – **манихейството**. От тия две източни верски влияния митраизмът заглъхна в Римската империя един век след прогласяване на християнството за държавна религия; манихейството обаче тъкмо тогава засили своята мощ и се простря из целия гревен мир: от Вавилон, та до Испания и до Северна Африка. В Средна Азия и Китай то ширеше своето учение, като на места стана държавна религия и дълго време застрашаваше да измести християнството и да стане мирова вяра. Мани, основателят на манихейството (III в.), персиец по произход, се родил и отраснал във Вавилон, в тая именно страна, където съжителстват, заедно с халдео-вавилонските предания, персийският дуализъм, гностицизмът, мандаитската религия и християнството и където допитали влиянията на будизма. Мани, след много четене, пътувания и изучавания, недоволен от теофилософията на своите съвременници, основал своя религиозна система, станал пръв неин проповедник, обявил се за Божу пратеник, каквито били Буда, Заратустра, Иисус и др. Неговата религия била синкретична: в нея влезли възгледи и елементи на другите гревни религии и предания, които той свързал в една система – манихейството.

За разпространение на своето учение Мани си послужил с живо слово, със съчинения и с пътуване. За поприще на дейността си той избрал Персия, където се явил като преобразител на Заратустровия дуализъм. След известен успех в Персия той бил изгонен от цар Сапор и продължил своето апостолство из Индия, Китай и Средна Азия. След смъртта на Сапор Мани се върнал в Персия, но там бил обявен за еретик от магите, жив огран и кожата му напълнена със слама през 275 г. Манихейството не загинало с погубването на неговия основател. Учениците му заякчили новото учение и го пръснали

бързо и далече из Азия, Африка и Европа. Едва се били изминали 20 години от смъртта на Мани, неговата религия дотам проникнала в Римската империя, че Диоклециан заповядал в 296 г. на проконсула в Африка да изтреби с огън и меч привържениците на новата вяра. Ред документи от IV в. и по-сетне ни говорят за манихеи в самия Рим, в Италия, в Сицилия, Египет, Северна Африка, Испания, Южна Франция, Далмация, Мала Азия, Месопотамия, Сирия и Палестина. Манихеи е имало най-много в Месопотамия, Сирия и Египет. Св. Августин, преди да стане велик учител на християнството, девет години наред бил разпален манихеец. Преследването на манихейството, горенето на книгите му, особено при Теодосий и Юстиниан I, сломили в Римската империя новата религия, която след VI в. вече замряла в Европа. Но затова пък тя проширила своите завоевания в Азия. От своето отечество, във Вавилон, манихейството проникнало на Изток и на Север и през VIII в. станало господарствена религия в голямата империя на уйгурите. Неотдавна намереният надпис в Карабалгасун (Монголия) и множеството манихейски ръкописи, открити в Турфан, Туен-Хуанг и на други места, най-убедително говорят за големия успех на манихейството в Средна Азия и Китай и за неговото траене, в по-широка мяра, до края на X в. и в по-малка, дори до XIII в., особено у независимите старотурски племена и държави. Паметниците на тамошната манихейска литература са написани на разни езици: ирански наречия, китайски, турски.¹

Широкото разпространение на манихейството и неговата дълготрайност, въпреки че било преследвано от християнството, мохамеданството, от будизма и от светската власт, се обяснява със синкретичния характер на неговото учение и опростена обредност, както и с приспособимостта на неговите проповедници към местните условия. В западните страни манихейт се издава за християнин, в източните минава за реформиран маздеист, за будист и пр. Кои са били прочее тия разнородни елементи, влезли в манихейското учение, които го направили действително сборна религия, бързо разпространена въпреки несгодните условия, в които е била поставена? В манихейството са се отразили най-много гностицизмът и дуализмът. Гностицизмът беше онова учение, сложено от представи на юдаизма, платонизма, вавилонизма, маздеизма и християнството, което почна да се шири във времето на Христа

от Египет до Вавилон, главно сред книжовните среди и у мечтателните натури. Гностиците се занимаваха особено с тайните въпроси за произхода на света и човека, за падението на човека и за онова откровение, онова знание (γνώσις), което сочи пътя на човешката душа за нейното въздигане и щастие. Това съкровено знание се разкрива на човеците от божественото Слово (λόγος), носители на което се явяват боговъдхновенни личности, какъвто е бил и Исус. Голяма част от християнските и дуалистичните представи на манихейството идат от гностиците, които също така са били дуалисти. Силно влияние върху манихейството е упражнила гностичната група на мандаитите, в чието учение Мани бил посветен още от младини. А още по-значително било въздействието на гностика и дуалиста Маркион (II в.), който не признавал юдейските, старозаветните книги, а от новозаветните приемал Павловите послания, и особено – Евангелието на Лука.

Отчасти чрез гностиците, отчасти чрез вавилонските предания минали в манихейството астрономическите понятия, както и вярата за участието на седемте планети върху човешкия живот. От маздеизма, за реформатор на който искал да се представи Мани в двора на персийския цар, иде типичното учение на манихейството за съперничеството на двете независими начала в природата и при човека – светлото и мрачното. Християнските елементи в първичния манихеизъм били доста незначителни; те се засилили в него по-късно, при по-близкия контакт с християнския мир. Представите за преселението и пречистването на душата, които също се явяват във вторичния манихеизъм, се дължат на будистко влияние. Будизмът повлиял на манихейството и със своята аскетика и песимизъм.

Манихейството, в своята доста сложна система, излага какво е било предвечното двойно битие, как бил създаден сегашният свят и каква е съдбата на човека тука и в загробния мир.² От тая система извличаме най-главното. Изпърво имало две начални, противни и независими една от друга същности, два мира – светлината и мракът, или доброто и злото, първото от които било във властта на Бога, а второто – във властта на главния демон. По демонско внушение мракът се подигнал от своите пропасти да превземе светлината и нахлул в нея. За да възвърне стария ред, Бог създал със Словото си Майката на живота, а тя родила Първия човек, който дошъл

на помощ на Бога и се опълчил срещу демона. Въръжен със своите пет доспехи – елементи (пресния въздух, живия огън, прохладния вятър, бистрата вода и светлия дух), Първият човек почнал борбата, но накрая изгубил петото си оръжие – светлия дух, и попаднал в плен на демона. Тогава настъпило пълно сношение между двете предвечни същности – светлината и мрака. Бог продължил обаче борбата и проводил втора своя еманация – Живия дух. Живият дух, с помощта на своите пет другари (синове), нападнал врага и като го победил, спасил Първия човек и го издигнал във висшите сфери на битието. Той убил началниците (демони) на мрака и от техните тела направил света: небеса, земя, звезди, стихии атмосферни. Небесата, които били десет на брой, се образували от опънатите кожи на началниците на мрака и били подпрени от пет блякави богове (имащи в себе си частици от светлина); земята била подпряна от Носача (Атлас, Омофор). От телата на демоните, които съдържали части от светлина, погълната при смещението на двете същности, Живият дух (Демциург) направил небесните светила: слънце, луна и звезди; после създал и стихииите. Двете главни светила, слънцето и луна, които съдържали най-много светлина в себе си, били отредени да притеглят светлите части от смесената природа и да ги пренасят, като плаващи небесни кораби, в обиталището на Бога. Тогава Бог изпратил своя трети пратеник, който, придружен от дванадесет деви добродетели, настанил седалището си на слънцето. На този пратеник било възложено да уреди отлъчването на светлите части от природата и чрез луна и слънцето да ги отпраца към върховните божествени сфери. Почнало се движението на небесните тела и светила, почнало се и лъчеизпускането. Това очищение обаче на смесената природа било отново нарушено. (Тук манихейството прибегнало до помощта на мита за прелъстяването.) В небесното пространство взело да се забелязва едно андрогенно (двуполово) видение, което според едни легенди било самият сияен трети пратеник, а според други – дванадесетте деви добродетели. Тоя фантом се вестявал ту като красив юноша, ту като пленителна девойка и с привлекателната си голота възпламенявал мъжките и женски демони, обърнати на звезди от Живия дух.

Възбудените демони, в своя устрем да уловят прелестното видение, почнали да отлъчват порочни части от своето тяло, части,

съдържащи светли и мрачни елементи, които поради нечистотата си не възлизали във върховните сфери, а падали на земята като пороен дъжд, придружен с трясъците на гръмотевицата. Според друга легенда женските демони, бидейки раздрусани от мировото въртене или пък съблазнени от светлия небесен юноша, почнали да отлъчват от своите похотни органи частици, които също падали на земята. От демонското семе се narodили по земята изроди и разни животни и растения. Синът на мрака (Асакун в сирийските паметници, Саклас в гръцките) изял женските изроди, а другарката му Намраел (това име подсеца за исполина Немрог в асировавилонските митове) погълнала мъжките изроди, па като се съвкупили, родили първите човечи на земята – Адам и Ева. Така, полуалегорично, полунатуралистично разказано, било създадено човечеството с двојко естество, съдържащо мрачни (демонски) и светли (божествени) елементи, включени в телата на демоните звезди още при борбата на двете начала и тяхното смешение.

И тъй борбата, почната между светлото и тъмно начало, между доброто и зло, завършила с превес на второто: душата на човека, произлизаща от божествената светлина, била затворена в тялото, което е от тъмното начало. Тогава бил изпратен Иисус да научи Адам и Ева да се пазят от злото. Той особено предупредил Адам да не се доверява на женската прелест и да не се приближава до Ева. Адам послушал изпърво. Ева обаче народила поколение от сношенията си с главния демон, сетне с Каин и най-сетне и с Адам. Последен Божи пратеник, който дошъл на земята, за да изведе грешното човечество на правия път и спасение, бил Мани. За своята мисия Мани така говори в началото на книгата си *Сабуракан*, която бил представил на персийския цар Сапор: „Мъдростта и добрите дела са бивали откривани на земята последователно, през времената, от Божиите пратеници (пророци). Така откровението бе занесено някога в Индия от пратеника, наречен Буда, в Персия го занесе Заратустра, на Запад го предаде Иисус, и най-сетне сега, в най-ново време, откровението дойде и пророчеството бе обявено от мен, Мани, пратеник на истинния Бог, в земята на Вавилон“. Мани се наричал Божи пратеник, утешител на човечеството, параклет и се позовавал на гумите на Иисус, който говорел за него (Йоан 14:25): „А Утешителят, Дух Свети, когото Отец ще изпра-

ти в мое име, той ще ви научи на всичко и ще ви напомни за всичко, що съм ви говорил“.

Черковната и нравствената страна на манихейството била следната. Приживе на Мани основателят на новата религия бил върховен глава на черквата, подобно на Иисус. Той имал и дванадесет свои ученици, апостоли. Тая традиция се продължила и по-нататък. След смъртта на Мани негов заместник станал първият му ученик Сис, или Сисини. Черковната йерархия се състояла от дякони, свещеници и епископи. Един от епископите, заместник на Мани, представлял върховната власт. Манихейските храмове били обикновени молитвени домове с проста обстановка, без образи, които като знакове на идолопоклонство били изхвърлени. Сам Мани бил вещи художник живописец и илюстрирал съчиненията си с чудни орнаменти, но не и с божествени и ангелски ликове. У източните манихеи, в Средна Азия и Китай, имало манихейски манастири, в които живеели свършените от сектата. Избраните манихеи водели свят и строг аскетичен живот, отговарящ на догмите на сектата: те отбягвали докрай плътските сгоди и наслади, за да пречистят с това душата си и да я приготвят да се приобщи до Бога, откъдето е произтекла. Те не се женели, не вкусвали месо и вино, постели, не работели, не притежавали нищо свое и оскъдната храна, която приемали, била им донасяна от обикновените манихеи, слушателите. Свършеният манихей не е смее да убие каквато и да било жива твар или да откъсне някое растение, за да не би по тоя начин да посегне на оная жизнена божествена частица, която се крие във всяко създание. След смъртта душата на избрания манихей бивала възнесена от светлите ангели, чрез луната и слънцето, които я пречиствали свършено и предавали в божественото обиталище. Манихеите не вярвали във възкресението на телата, плод на мрачното естество. Докато в групата на избраните влизали малцина смели поборници, а такива имало и жени, и дори деца, мнозинството манихеи се задоволявали със степента на слушателите. Те се стараели да подражават поне отчасти на избраните, постели, молели се и ограничавали телесните си желания. Наистина те се женели, но избягвали многоженството, гледали да нямат деца или да имат малко, та с това да намалят поколението и страдащите души, затворени в демонската плът. Те се хранили и с месо, пиели вино, работели и трупали

имот както и другите иноверци. Тяхната душа не отивала право на небето, а трябвало според степенята на прегрешенията си да страда и след смъртта да броди из разни животни и растения, да се преражда и пречиства и най-сетне, чрез някое растение, да мине като храна у някой избран манихей, със спасението на когото да намери изгубения рай. Учението за метемпсихозата било слабо развито в началното манихейство; то се засилило по-късно под влиянието на будизма. Що се отнася до големите грешници, техните души били обречени на вечно мъчение. Най-сетне, след дълги векове, земята ще бъде изпусната от своя Носач (Атлас), който я крепи, за да падне в пропастта и да бъде обхваната от страшен пожар, който ще трае 1468 години и ще изгори всичко по нея. Тогава всичката земя ще бъде погълната от вечния огън – пъклото, в средата на което ще останат демоните. Душите на големите грешници поради това, че съдържат цо-годе частици от небесната светлина, ще останат на повърхнината на пъклото и ще служат като ограда между двата възстановени някогашни мира – светлото небе и мрачния пъкъл.

По такъв начин прочее дуалистичната система на Мани разрешава проблема за съществуването на злото в природата и в човека. Мани намира, че при монотеизма на юдейството и на християнството съществуването на злото се явява несъвместимо с идеята за всеблаг и всемогъщ Бог; злото според него е дело на друго, независимо и противно божество, чиито прояви бият на очи в цялата природа и живот. Смелата дуалистична система на Мани, изпълнена с драматизъм и изложена в митични легенди и фантастични картини, е могла да изясни загадките, за които при крушението на древните цивилизации се дигали задоволителни отговори. Но затова пък тя е проникната със страшен песимизъм, по-грозен може би от будисткия пантеизъм: животът на човека е безкрайна трагедия, от която само малцина избраници ще бъдат честити скоро да се избавят; голямата част на човечеството е осъдена на хилядолетно бродене и мъки, докато се добере до изгубения рай, а мнозинството – великите грешници, поставени между двата свята на светлината и мрака, са осъдени да пребъдват без утеха и милост, в страдание през вечните векове.

Манихейското учение предопредели отчасти и по-нататъшната своя съдба. Неговият песимистичен поглед върху света и човека, не-

говият суров аскетизъм и пълно отричане от благата на живота не можеха да послужат за основа на една широко призната религия. Закрепването, от друга страна, на християнството и мохамеданството като държавни религии от Централна Азия и Индия, та до Атлантическия океан, не позволи на манихейството да шири свободно своето учение. Само едно реформирано манихейство, приближено до господстващите вери, можеше да се надява на известен успех. И наистина приспособеното новоманихейство, познато с разни имена – павликянство, масалианство, богомилство, фундаитство и др., можа да продължи съществуването на дуализма още няколко столетия, и дори да му даде моменти на жизненост и преуспяване.

Павликянството³, чийто произход се свързва от самите павликяни с името на апостол Павел, а византийските извори го изкарват от Павел Самосатски (III в.) или от Павел и Йоан, синове на манихейката Калиника от Самосат (край на VII в.), и пр., се явява на историческата сцена в Армения едва през VIII в., и особено в началото на IX в. То е преобразувано манихейство, доближено до християнството. Павликянството запазва манихейската строга дуалистична основа, но вече се издава за същинско християнство и неговите последователи се наричат християни. Православните едвам го признават за християнска секта, а арабският писател Масуди го зове „Байлаки (павликяни), секта, която стои по средата между християнството и маздеизма“. Подобно на манихеите те вярвали в един Бог властител на небесния свят, и в друг – творец на земния мир. Под влияние на християнството те приели учението за Св. Троица, съставена от Отец, Син и Св. Дух, но си я представяли само като еманация на едноличния Бог Отец. За да избави падналото човечество, Бог Отец изпратил Иисус. Рождението на Иисус от Дева Мария било привидно: същинската му майка обаче бил небесният Йерусалим. Павликяните си служели с християнските новозаветни книги, и особено с Павловите послания. Посланията на апостол Петър, който се отричал от Христа, отхвърляли. Отхвърляли също и старозаветните книги и пророците, които те смятали за лъжци. Черковната им служба и духовната йерархия били много опростени. Те не уважавали Св. Богородица, светците, кръста, иконите, християнските тайнства. По аскетизъм и въздържание те се различавали от манихеите и се приближавали до християните;

ядели блажно, пиели вино, женели се и дори в полово отношение изпадали в безчинство и извратености. Павликянството се проширило най-много в западноарменските области и в Северна Сирия и станало държавна религия на няколко арменски племена.

Арменците павликяни имали своя войска, крепости и играели важна роля в армено-византийските и арабо-арменските отношения, особено през IX в. Преселените пък в Тракия арменски колонисти повлияли много, както ще видим, за пренасянето на дуалистичните възгледи и сред българите. Със завоеванието на Армения от византийците, и после от арабите и турците, там замряло и павликянството; то продължило обаче своя живот в новото си отечество, в България, където, според българската легенда за произхода на павликяните, се били преселили уж самите основатели на тая секта: *И дойдоха в Българската земя от Кападокия, и си преправиха имената на апостолски – Павел и Йоан, и учеха хората от книга, на който човек убедяха, те му налагаха закон; и тези хора се наричат павликяни.* Павликяните в Пловдив и околността играли значителна роля през реди векове. Както ще посочим по-нататък, те вземали живо участие в политическите събития през XI – XIII в. и в повечето случаи вървели солидарно с българските тежнения, в ущърб на византийските. Те прострели своето верско влияние и в крайдунавските български области било чрез проповедници, било чрез преселение на големи групи свои едноверци. През 1366 г. намираме павликянско население във Видинската област, в държавата на Иван Срацимир. При временното завладяване на тоя край от маджарите голяма част от православното българско население, а също и от павликяните (*partim ex Paulicianis*), били насилени да приемат католичество. След оттеглянето обаче на маджарите населението ще се е върнало в старата си вяра. Документи от XVI и началото на XVII в. свидетелстват, че в Чипровци напр. (Видинска област) и в Никополско още живеели павликяни (*Paulini*), които говорили български, имали и черкви, но отхвърляли кръста и пр. Те били обърнати тогава в католичество от мисионери францисканци, дошли главно от Босна. В същото време били покатоличени и павликяните в Пловдивско. Докато обаче крайдунавските павликяни обичат да се зоват „българи католици“, техните пловдивски събратя и до ден днешен пазят старото си име „павликяни“. В града Пловдив съществува Павликянска махала и няколкото

българокатолишки села в Пловдивско още се наричат павликянски, а жителите им – павликяни. В Северна България имената на няколко села като Павликени (Търновско), Горно Павликени, Долно Павликени (Ловешко) напомнят за някогашните павликяни. Споменатите села са с българско православно население. В околността на Горно Павликени има стари гробища с безкръстни плочи, а това може да бъде белег за старо неправославно, богомилско или павликянско население. Както в България, павликянството изчезнало и в началното си отечество – Армения. Последните арменски общини, които изповядвали доста променено павликянство, се намирали в Северна Армения. Те пазели своята вяра допреди сто години. Горепоменатият английски учен Конибиър (Conybeare) обнародва текста на тяхното верую в книгата си *The Key of Truth*. Византийските писатели, които говорят за павликяните, ги зоват ту павликяни, ту манихеи по традиция, при все че същинското манихейство да не съществуваше вече през средата на Средните векове във Византия и в съседните ѝ области.

Друга секта с дуалистично-гностико християнски елементи, така нареченото **масалианство**, се явила в Сирия, станала добре известна през IV в. и продължила своето съществуване късно след това в Сирия, Армения, Мала Азия и Балканския полуостров. Масалианите (на сирийски „молещи се“) били известни у гърците и с прозвището „молещи се“ (εὐχῆται), както старите българи ги наричали молитвеници, защото моленето, молитвата съставляли най-съществената тяхна външна особеност. Те се издавали за християни и намирали привърженици в манастирите главно, между монашеския свят, и по-малко сред народа. Като дуалисти, те учели, че в човека, по наследство от праядо Адам, съжителстват Дух Свети и Сатана. По-нататък обаче тяхното учение представлява нещо обособено. Те твърдели, че нито кръщението, нито другите тайнства на православната черква са в състояние да пропъдят Сатаната, който постоянно тика човека към злодеяния и пороци. Единствено продължителната молитва може да изгони бесовете и тяхното действие, да очисти човека и да направи тялото му обиталище на Светия Дух. Така пречистената душа изпадала във видение и могла да види Св. Дух и Св. Троица. Поради тая мистическа практика масалианите били наричани още ентусиасти и мечтатели. В своята

среда те прибирали всички, които продавали или раздавали имота си, които напусkali брачните си връзки, както и ония роби, които били избягали от господарите си; те ги приемали при себе си, обличали ги в калугерско расо и ги посвещавали на своите мистерии и видения. Масалианите презирали ръчния труд, някои от тях се скопявали, Св. Богородица не почитали, кръста хулели и пр. Тези, които били извън манастирите, живеели на групи, често и по улиците и мислейки, че демоните живеят не само в човека, но че и въздухът е изпълнен от тях, плюели постоянно и се секнели, за да се отърват от демоните, молели се, изпадали в съзерцания и пророчествали. С такива особености, накратко казано, ги описват писателите до VIII в. В по-късните известия, от XI в. насетне, на масалианите се приписва и учението за Сатанаил, което намираме и при богомилите. Тяхната Св. Троица се състояла от Бог Отец, който владее само на надмировите неща (τὰ ὑπερκόσμια ὄντα)⁴, от старшия му син Сатанаил, който има власт над земните (неща) (τῶν ἐγκοσμίων τὸ κράτος), и от младшия му син Иисус, комуто са подвластни небесните (τὰ οὐράνια). Поради това им гледище едни почитали особено и старшия син Сатанаил, властител на земята, от когото се бояли да не им напакости. Сатанизмът на тия масалиани много гразнел техните полемисти християни, които приписвали на сектантите най-невероятни нелепости и мръсотии. За разпространението на масалианството в Тракия през XI в. ни подсеща съчинението на видния византийски писател Михаил Псел „За действието на демоните“. Кедрин разказва, че прогонените от Сирия масалиани, изпърво в Памфилия (Мала Азия), в негово време (XI – XII в.) били се пръснали в по-голямата част на западновизантийските области, т.е. на Балканския полуостров. Той прибавя, че масалианите тогава били познати и с името „богомил“.

Богомилство⁵

Условия за появата на богомилството. Семената на дуализма, хвърлени на българска почва през IX в., не закъсняха да дадат плодове. През време на цар Симеона дуалистите имаха вече свои последователи в България, а при неговия наследник Петър, през втората

четвърт на X в, официално се знаеше за тяхното разпространение, познати вече с ново име „богомил“. Богомилството се явява, ще рече, тогава именно, когато българската държава владееше по-голямата част от Балканския полуостров и Византия ѝ плащаше данък; когато християнството там бе станало държавна религия; когато българската литература бе вече преживяла една от най-мощните си епохи при един общонароден книжовен език; когато, най-сетне, бяха положени основите на българското национално съзнание и единство. Как да се обясни прочее появяването тъкмо по онова време на учение, което носеше разделение в религиозния и обществения бит на българите, което беше протест срещу официалното християнство и срещу светската и духовната власт?

От условията, които спомогнаха да се развие туй чуждо семе на българска земя, на първо място трябва да поставим религиозната колебливост, която бе настанала след неотдавнашната смяна на езичество с християнство от княз Борис. Вековните традиции на езичеството не можеха лесно да се забравят. Бунтът на Борисовите боляри и отмятането на Борисовия син Владимир от новата вяра са отчасти доказателства за това. Йоан Екзарх, съвременник на цар Симеон, изрично споменава за останали още некръстени славяни в българската земя. Св. Иван Рилски, който живее през цар-Петрово време, съветва в своя завет учениците си да упътват своите сънародници в правата вяра и да ги отклоняват от езическите обичаи, каквито те държали и след кръщението. В Родопите имало некръстени българи дори и през XI в., които, както се говори в житието на св. Георги Иверски, още се кланяли на своите кумири. С други думи, дълго време след приемане на християнството българите пазели свои езически обичаи и живеели във верска неустановеност. Тък не е било само религиозното двоеверие, което е могло да улесни зараждането на богомилството. С проникването на християнството се засилвало византийското влияние в правово и аграрно отношение. Заедно с промените, които били направени в племенния бит и нравственост, и със засилване на светското и черковното крепостничество се породили негодувания, изразени в явни бунтове и в спотаено неприязнено настроение на народа срещу новия ред на нещата. Духовенството също не могло да привлече към себе си доверието и сърцето на населението: картината, която рисува

Презвитер Козма за покварата на монашеството и на духовните наставници на българския народ по цар-Петрово време, е съвсем неутешителна.

Това състояние на България давало твърде добра почва, на която са могли да виреят ония учения, които родиха богомилството. А сячи на това учение не липсвали в българската земя: едни били дошли за това нарочно, а други отдавна вече живеели там като колонисти, останали от времето на византийското владичество, преди цар Симеон. Така още в първите години на покръстването на княз Борис павликяните от арменския град Тефрике, или Тебрик, мислели да проведат своя религиозна мисия в България. Това разказва Петър Сицилийски, който бил пратен от византийския император Василий I в Тефрике през 868 г. да преговаря за предаване на пленници. Град Тефрике (Нахър-Аврик в средновековните сирийски паметници) на река Чалта-Чай, горен приток на Ефрат, бил в онова време политически център на павликяните. Била ли е изпълнена павликянската мисия до княз Борис, не знаем, но Петър Сицилийски, за да я осуети, писал писмо до българския архиепископ, придружено с един трактат за павликянското учение, сега един от главните извори за проучване на сектата. Може би за подобна арменопавликянска мисия в България се отнасят думите и на папа Николай до княз Борис от 866 г.: „В отечеството Ви са дошли от различни места християни, т.е. гърци, *арменци* и други от други места; те, както им се ще, разправят много и различни неща“. Твърде е възможно тук да става дума не за арменци павликяни, а за обикновени арменци монофизити. Имаме обаче друго, по-надеждно посочване за проповядване на манихейство (павликянство) сред българите по онова време, именно – писмото на Стилиян до папа Стефан от 870 г.

Зараждането на богомилството било особено улеснено от арменските и сирийските колонисти, които Византия настанява на няколко пъти в Тракия и в Пловдивско. Още при цар Симеон част от тях останала в пределите на българската държава. Едни от тях преселници били монофизити, а други – павликяни, масалиани и разпалени иконоборци. Така на деветата година след опустошенията на чумата в Тракия (746 – 747), т.е. в 755 г., казва Теофан, „император Константин (Копроним) пресели в Тракия сирийци и арменци, които докара от Теодосиопол (Ерзурум) и от Мелитина (Малатия)

и от които се разпространи ереста на павликяните“. Наследникът на Копроним, Льв Хазарин, докарал през 778 г. нови колонисти от Германикия (Северна Сирия) в Тракия. Павликяни имало и в самия Цариград. През 813 г., когато Крум опустошаваше Тракия и се насочваше към византийската столица, тамошните павликяни се бяха одързостили да дигнат бунт срещу православното духовенство и да се гаврят с иконата на Св. Богородица. По-късно император Йоан Цимисхи (969 – 976), който беше от арменски род, пресели свои сънародници павликяни от областите на Ефрат в Пловдивско. Антиохийският патриарх Теодор, разказва за това Кедрин, убедил Цимисхия, „щото манихеите (т.е. павликяните), които се бяха пръснали по целия изток и със своята мръсна вяра заразяваха населението, да ги засели на запад в някоя пуста крайна страна, което и извърши императорът, като ги пресели в Пловдив“. Ана Комнина, която е пребивавала в Пловдив и познавала павликяните, като говори за същото събитие, добавя, че павликяните били заселени в околностите, „около Пловдив“. В много от историческите събития, които станали в Пловдивско през XI, XII, XIII в., като нападенията на печенезите, застояването на кръстоносците на Фридрих I през 1189 г. в Пловдив, военните операции на цар Калоян и пр., павликяните вземат дейно участие и в повечето случаи в сговор с българите. Арменски монофизитски общини имало и в други български области. Те си имали свои черкви и свещеници в Софийско и Деволско през XI – XII в., както се знае от писмата на Теофилакт Охридски; в Пловдив през XII в. имали и свой манастир; в Мъгленско живеели арменци монофизити и павликяни и пр. Средновековните паметници и грамоти споменават често арменски селища и отделни арменски семейства по разни български краища: с. Арменохор в Битолско, местност Арменица в Рила и др.

И сега са познати селата: Ерменово, Ерменско (в Леринско), Ерменлуй (Никополско), Армените (Габровско), Арменковци (Дряновско), Ерменлий (Добричко). Сирийско-арменските колонисти били носители, освен на павликянство и монофизитство, още и на масалианство. За масалиани в Тракия през XI в. говорят, както споменахме, Михаил Псел и Кедрин. Кизическият митрополит Димитри пък е първият по време писател (X в.), който сближава масалианство с богомилство.

За закрепването на дуализма в България някои учени, както напр. В. Г. Василевски, привеждат и влиянието на печенезите, които през XI в. проникнаха в българските и византийските земи, и групи от тях бяха заселени в Софийско, Нишко, Щипско и Мъгленско. Василевски основаваше своето предположение на възможното проникване на манихейството при печенезите от сродните им турски племена като напр. уйгурите, които, както споменахме, са изповядвали през VIII в. религията на Мани. Сега можем да си послужим обаче и с едно по-изрично свидетелство за вярата на печенезите, чиито обиталища през IX – X в. достигаха до Долния Дунав и които през XI в. нахлуха във Византия и в Магжарско. Това свидетелство, приведено при арабския писател Ал-Бекри (XI в.), разказва, че първо печенезите гържали вярата на магите, т.е. Заратустровия дуализъм, а по-късно едни техни племена приели мохамеданство, водили война с другите племена дуалисти и ги насилили да приемат исляма. А че манихейството е било проникнало при някои фино-турански племена, обитаващи някога в сегашните руски югоизточни области, за това можем да съдим от персийски дуалистични заемки при тия племена. Така напр. магжарите, които, преди да се настанят в сегашното си отечество, живееха край Волга и по-сетне – в Южна Русия, палят и сега в своя език и фолклор останки от дуалистична терминология и обреди. Тези елементи те са могли да заемат при странстванията си из Русия от някои турски племена като печенезите, част от които нахлу в магжарската земя и остана там. Употребяваните при магжарите имена *Isten* (Ищен – Бог), *ördög* (йордъог – дявол), *manó* (мано – бяс, дух) и др.⁶ не са домашни, а имат персийски произход: *издан, ердек, мана*.

От гореизложеното става ясно, че още през X в. в българската земя са съществували ред условия, за да се яви и там дуализъм в една или друга форма. И действително той се явил, пушал корени и дал плодове – така нареченото богомилство.

Поява на богомилството. Проповедите на гореспоменатите мисионери дуалисти в България през втората половина на IX в., при княз Борис, както и учението на павликяните и масалианите, останали при цар Симеон в българските гържавни граници, не ще да са останали без влияние върху българското население. Още в това време дуализмът вероятно е спечелил свои български последователи.